

ХІІ

Радюк дождав п'ятниці й прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапавсь.

В Дашковича ще не було нікого. Ольга здалеки побачила в його під пахвою книжку, і вона аж злякалась. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він весело, подаючи Ользі руку, а другою рукою — книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що пам'ятаєте за мене! — сказала Ольга й просила його сісти на софі, а сама сіла коло його й почала перегортать листки «Кобзаря».

— Висока поезія! Невмируща поезія! — говорив Радюк. — Як читаєш, то всю душу обіймає й виносить високо, до самого неба! Тут усе життя нашої України, нашого народу.

«Може, й усе, хто його зна!» — подумала Ольга, перегортаючи навіщось листки й дивлячись на Шевченків портрет.

— Чого це він убраний в мужицьку шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин: він змалку був пастухом в селі Керелівці, отут не дуже далеко од Києва.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав оцю книжку? — спитала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв «Кобзаря» й почав декламувать. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухать. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав «Думи», повні глибокого почування й суму. Ольга слухала й ледве розуміла, але не хотіла того сказати і мусила мовчки слухати.

— Божественна поезія! Високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох аж репетують, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про що інше.

— От і ви, Ольго Василівно, будете говорити по-українській і не будете нехтувать мовою великого поета, як-от наші панії та городяни, і будете читати «Кобзаря».

— Нащо! Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, згадавши, що в інституті не говорять такою мовою.

Радюк так і опустив руки, бо втямив добре, що вона дала йому одкоша різко й нагло. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкові здалось, що хтось вистрелив і влучив йому в самісіньку голову!

Радюк неначе бачив, що Ольга одсовувалась од його все далі, що вона оступилась од його десь далеко, і ніби якась чорна хмара поглинула її. Радюк ухопив себе за серце; він почував, що вже втрачає Ольгу навіки, і вже ніхто її не верне йому, хоч би то був сам янгол з неба або сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запагубила всі надії, розвіяла всі мрії молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нічого не примічаючи, почала показувать йому

свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перегортать товсті листки. На листках манячили групи інституток, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всі вони були такі схожі одна на одну, як одна галка схожа на другу. Радюк почав дивитись на інші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених. Там були навіть карточки ченців.

— Як би я хотіла побачить ваш альбом! — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже не схожий на ваш і був би дуже невеселий задля вас. В йому на першому листку отой Кобзар в мужицькій шапці.

— Ха-ха! — засміялась Ольга, бо ті слова здались їй жартом.

Тим часом почали збираться на той слов'янський вечір гості. Радюк сидів і неначе нікого не бачив. Так йому було важко на душі! Йому дуже хотілось зостаться самому з своїми важкими думами.

Луччих студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом ще заходили, по старій пам'яті, деякі недавно прибувші молоді болгари та серби.

Вже було пізно, як почали приїздить поважніші гості. На вулиці щось загуркотіло під самим домом. Всі сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця з інституту! — рознеслось скрізь по залі. Дашкович ухопив свічку, Дашковичка теж ухопила свічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всі побігли в коридор назустріч Турманші. Двері одчинились, і в залу ввійшла Турман. Вона була висока й суха, як кість! Довга одежа на їй метлялась, як на паліччях. Її лице було сухе й жовте, але вона гордовито йшла й високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, літня дівуля, убрана в свіжий убір з претензією на молодість.

Всі в залі встали перед ними. Все зашуміло, а як вони сіли на канапі, поруч з хазяйкою, в залі разом стишилось, неначе всі готувались слухать якогось оракула.

Степанида Сидорівна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він почував, що то велика честь задля його, бо Турманша осідлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, наче на картину. А її сестра маркіза й собі осідлала таку саму провансальську ключку своїм пенсне й почала роздивляться на Радюка. Надивившись на його, вони засміялись дуже ввічливо. То був знак, що Радюк був вартий високої уваги. Одначе така висока честь дуже не сподобалась Радюкові. Він бачив, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусив сісти перед столом проти Турманші. Попліч з ним сиділа Степанида Сидорівна, свята та божа; бо здавалось, що вона так і вскочила б в очі Турманші. За матір'ю, неначе під крилом її, сиділа, пригорнувшись, Ольга.

Всі мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе казала: «Ой, рятуйте! От-от умру в цім поганенькім домку, між якимись поганенькими провінціалами».

Розпитавши одне другого про здоров'я, всі так і звернули на погоду. І Турманша, і філософ так розвивали ту тему, неначе в їй було спасіння цілої Європи. Розмова все обривалась. Маркізи неначе привезли з собою під полою нудьгу та й випустили там

серед зали. Всі сиділи поважно, позгортавши руки, й мовчали. Дехто промовляв слівце, але воно якось зараз замирало.

Радюка брала досада, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всім роти. Він навіть розсердився й наваживсь розмовлять.

«Певно, щось невисоке, а любить бундючиться», — подумав Радюк і сміливо почав розпитувати Турманшу про інститут: чи багато там інституток, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховання кожної інститутки.

— О! В нас в інституті дуже дорого коштує виховання: трохи не півтисячі карбованців за душу. Наш інститут задля «благородних» і заможних.

— Ой, як дорого! На такі гроші можна б викохати п'ятеро дітей не дуже благородних, — сказав Радюк.

— Зате ж ми даємо інституткам все-все: і науку, і добру харч, і розкішну обставу. В нас наука трохи дорога, але ніхто нігде не знайде такої угоди, як у нас в інституті.

— А мені здається, що для науки й для людей було б краще й догідніше, якби наука була не така дорога. Мені здається, що для науки не потрібно розкішної мебелі, розкішних зал, а потрібно чогось зовсім іншого, — сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав звичай прямо говорить правду й не притакувати нікому.

— Для простіших дітей, може, й не потрібно такої обстави й дорогого виховання, але «благородних» батьків діти зовсім що інше! — сказала Турман. — Що годиться для дітей бідного урядовця або там міщанина, те не годиться зовсім для дітей панів значніших і заможних.

Радюка почала брати злість. Він почервонів.

— Я сам людина середньої, навіть не самої нижчої верстви, але мені здається, що нам треба жінок не таких, котрі не хочуть і за холодну воду взятися і вчилися не справдешньої науки, що розвиває паннів нарівні з нами. Мої товариші поженилися на інститутках. Але я бачу, що просвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутинною та французькими романами.

Турман ще зроду не чула такої шерсткої розмови, бо звикла слухати тільки хвальбу своєму ділу. Такі речі здались їй дуже неделікатними. Вона замовкла й спустила очі додолу. Те ж саме зробила й її сестра. Обидві вони були дуже зобіжені. Турман хотіла змінити розмову. Вона осідлала свою ключку й почала поглядати на Радюка.

— Вибачайте, що я вас питаю... Ви часом не з черкесів? — спитала Турман в Радюка.

— Я полтавський черкес, — одказав Радюк сміючись.

— Скажіть! А я мала вас за черкеса, дивлячись на ваш профіль. В мого дядька, римського посла, був один урядовець з черкесів, достоту такий, як ви! Я глянула на вас та й його згадала.

— Ні! Не маю честі бути черкесом, — сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему.

— Мені здається, що для жінок треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не

треба [графинь! Нам не треба княгинь! Навіщо вони здалися нам? Чи для того,] щоб вони тільки позіровали в театральних ложах і розсипали тисячі карбованців з нашої кишені? Женщина не квітка в теплиці, котрою ми тільки повинні тішитися! Женщина не зірка на небі, котру ми тільки повинні поетизувати, складати про неї вірші. [І той не добрий чоловік, що сіє та плодить таких графинь та княгинь.]

Радюк прийшов в пафосі заговорив по-своєму: і одкрито, і сміливо, не вважаючи ні на кого. В його очі блиснули, може, й так, як у черкеса. Турман і маркіза здивувались. Вони вперше на віку чули, що їм в вічі таке говорять. Хазяйка так само побачила, що діло діється дуже не по-інститутському, і почала заминати розмову.

— А я з вами не згоджуюсь, — промовила Степанида Сидорівна, — наша дорога мадам Турман так багато добра зробила задля наших дочок, що ваша думка та гадка про інститут зовсім нічого не варта. Ви розносите цивілізацію з центру на країну, — сказала вона, обертаючись до Турман і промовляючи слово в слово ті слова Турманші, котрі колись вона чула і котрі вона добре пам'ятала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку й прикрила нею рот, неначе звідтіля от-от мала потекти кров потьоками.

«Це якийсь дракон революції! Це якийсь варвар країни!» — подумала Турманша й почала жалкувати за Ольгою. Щоб заспокоїти трохи Радюка й підійти під його погляд, Турман почала розказувати про петербурзьких вчених і поетів, неначебто вона й справді родилась з ними.

Вона згадала про літературні вечори, про публічні лекції і вела розмову зовсім тогочасну й ніби ліберальну.

Гур! гур! гур! — щось загуркотіло попід вікнами й стихло. То підкотилась карета під Дашковичів дім і стала. Всі в залі знов заворушились.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — почулось в залі. — Ректор академії, єпископ! Митрополит! — одказували деякі гості. Хазяїн ухопив свічку й пішов стрічати гостя аж до дверей. Воздвиженський забігав по залі, вхопив здорового канделябра й протовпом побіг і собі. Двері в залу одчинились, і туди увійшов старий архімандрит. На його грудях записав архімандритський хрест, а потім заблищало його повне лице з чудовою довгою бородою. Зараз за ним увійшов у залу тодішній кафедральний протоєрей, тонкий, високий, кандибастий, з високою камилавкою на голові. Всі дами в залі встали, підійшли до архімандрита за благословенням і поцілували його в руку. Він сам підступив до Турманші й подав їй руку. Все в залі зашелестіло. Воздвиженський тупцяв коло його. Хазяїн попросив нових гостей до гостинної, далі за залом. Духовні особи пішли туди й посідали окроми од гостей і більше не виходили до зали, де панувала спокуса миру. Хазяйка взяла попід руки Турманшу й повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла граціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову лань. Вся та компанія зашуміла шовком, пересунулась через залу й сховалась за другими дверима. В залі зосталась публіка молодша й нижча чинами, зостались самі «козлища».

Переходячи до гостинної. Турман почала шепотіти Ользі по-французькій.

— Mon enfant!¹ Чи ти зовсім заручена з тим молодим красунем?

— Де там заручена! Він тільки залицяється до мене.

— І ти підеш за його? Він такий гарний, а твоє серце таке молоде.

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний, — сказала Ольга.

— Та він, надісь, революціонер, отой Радюк! Ой, воно щось дуже небезпечно! Він, певно, буде в тюрмі! Йому не минуть Сибіру! Хіба ж ти не чула, як він з дамами говорить?

— Я за його не піду, — сказала Ольга. — Коли ви мені не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, тобі, Ольго! Без чинів, без значного ймення і, мабуть, з порожніми кишнями! Тобі треба чималого пана з твоїм вихованням, з твоєю красою! Що тобі з його краси? Привчись стать вище од свого серця й пануй над серцем. Чуєш, Ольго! Тоді тільки ти пануватимеш над чоловіками. Тоді тільки ти будеш щаслива.

Так радила Турман Ользі, нишком шепочучи їй на вухо.

Гур, гур! — знов загуркотіло під вікнами, і хазяїн вибіг з тієї ніби келії до зали стрічать гостя. В залу вступив якийсь предсідатель, зовсім лисий. В дверях зали неначе сходяв повний місяць, зійшов і став серед зали. На грудях в його було начеплено багато хрестів. Під руку з ним йшла його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамиті. Предсідатель наче потяг її через залу, як пара волів тягне копицю сіна на сіножаті. Дашкович привітав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотіло кілька раз, ще вступило в залу кілька сивих голів, і всі вони переходили в гостинну. В залі зостався самий дріб'язок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сиділи «ізбранні», аж блищали од великого світла, хоч і в залі було не поночі. Серед горниці висіла блискуча люстра, на стінах горіли лампи, на столі стояв канделябр. Було знать, що хазяйка ждала в той вечір не простих гостей. Стіл аж вгинався під варенням, виноградом, кавунами, грушами й пляшками.

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На канапі, на першому місці сиділа Турманша в дорогій турецькій шалі, і здавалось, що вона не сиділа, а стирчала своєю високою постаттю. Поруч з нею архімандрит з повним лицем і червоними вишневыми губами. Побіч його сидів протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сиділа лиса голова, вся блискуча, неначе виполірувана. За предсідателем сиділи тузи урядового кружка з сивими головами, а там далі сидів Воздвиженський, вже сивий, аж білий, а за ним жовтіло Дашковичеве лице з синіми попругами попід очима, і біліла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сиділа хазяйка; коло неї зараз сиділа Пурверсе і ще кілька дам старих з сивими начосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна було подумать, що на його голови тільки що впав іній і потрусив усіх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільці за матір'ю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всі старечі постаті здавались чорними хмарами рівні з її свіжим і гарним молодим лицем.

---

1. Моє дитя! (франц.)

Всі вони розмовляли неголосно і все розмовляли про молодих, про нових людей, які тепер настали на світі.

Тим часом Кованько торкнув Радюка й сказав йому: «А ходім і ми в ту гостинну та послухаємо, за що то теревенять оті сиві голови та духовні персони!»

— А ходім, справді, та послухаємо, — сказав Радюк. Йому дуже хотілось зігнати злість на маркізах.

Обидва вони ввійшли в гостинну й сміливо сіли збоку на стільцях. Всі, побачивши те, аж одвернули носи набік.

Всі ті гості тільки що судили молодих людей і замовкли, побачивши Радюка й Кованька. Архімандрит і протоєрей навіть понадувались, що та молодеча так сміливо сіла близько коло їх, трохи не рядом. А Турманша все блискала своїми запаленими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не посмачену ані кришки компліментами й хвальбою.

— Настає якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азії, а од заходу, з Парижа, — почав так протоєрей. — Ідуть і покладуть руїнами вже не твердині, не муровані стіни, а церкви й душі людей, всі постанови церкви й держави. Йдуть вони, — і потопчуть ногами сім'ю, власність, все святе, все велике, коло чого працювали віками великі народи, піклувалися генії, що возвістив сам Бог з неба.

Радюк не стерпів такої думки. Він наважився не мовчати, а підвів голову й сказав різким голосом:

— А мені здається, що краще було б виступити проти ідей нашого часу з книжкою в руках і наукою. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чингісхановими татарами, не з військом, а з мирною зброєю, з наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нікчемні, — то чого їх страхаться й лякатись. Розбити їх, обсміять та й годі!

— І ідеї нікчемні, і в нас люди-таки настали нікчемні, пусті, верхогляди, неслухняні, — сказав архімандрит. — Так і прийшлося одно до другого!

— Що правда, то правда! — обізвався Воздвиженський. — Які тепер стали студенти в університеті, та хоч би і в нас, в академії? В клас не ходять, до церкви не ходять, про богословію ніхто й не дбає. Кинулись на ті реальні науки й носяться з ними, як бог зна з чим! А ми вчилися добре, любили науки, ми ходили до церкви і в клас, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, задере носа й шапки не зійме! От що!

— Нам нічого не треба з Європи, окрім залізних дорог та ще усяких потрібок для життя. За духовним хлібом нам нічого їздить в Європу! — обізвалася одна лиса голова.

— Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія, — промовив Радюк.

— Якої вам мови ще треба? Нащо вам інша мова? Це ж недурно, що ви встоюєте за якусь мужичу мову. Це вже сепаратизм! — так репетували вони й не могли вгамуватися. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову, опрічну націю. От і знайшли якийсь опрічний народ! — репетували сиві голови. Воздвиженський встав і махав руками, неначе вітряк

крилами. Ользі стало трохи страшно. А Кованько трохи не прискав од сміху та все торкав ліктем Радюка.

— От послушайте мене! — промовив Радюк. — Я був недавнечко на селі: бачив, яке життя нашого народу; бачив, які там порядки. Тепер в селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школярі, що виходять з школи, і самі не тямлять, як себе цінувать, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народу й своєї національності і самі не тямлять, що вони за люде! Не народ, а якусь збавлену череду писарів та панських лакеїв готує тепер народна школа на Україні. А голови обдурюють народ вкупі з писарями й жидами-шинкарями. Жиди поять народ, беруть в заставу часом останню одежину. Люде позичають гроші й дають за проценти своє поле на кілька год голові та багатилям. Це все я говорю про села. А що сказати про наші городи? Про порядки в городах?

Деякі схопились з місця й не дали й скінчить Радюкові.

Погаласувавши, посердившись, всі почали заспокоюватися. В залі стало знов тихо.

— Вибачайте мені! Але мені здається, що все те лихо йде од масонів, од масонських лож, — промовила Турманша, котра ще пам'ятала масонські ложі.

— Де там од масонів! Лучче скажіть од спіритів! — сказав Радюк, котрого Кованько торкнув ліктем.

— Це все од масонів, од масонів! Це не з Парижа, — сказала Турманша.

— Скрутить вас треба залізними обручами, щоб ви не вигадували нісенітниці. Лучче б ви не вчилися, лучче б ви нічого не робили, били байдики, ніж мали б напхати в голови отих ідей! — репетував Воздвиженський.

— Чудно мені таке чуть од професора! — сказав Радюк. Радюк утомився. В його аж голова заморочилась. Він встав з стільця, одійшов до вікна й обперся об одвірок. В його під самим вухом знадвору ревла страшна негода пізньої осені. Він прислухався, як вітер зміняв тони, неначе юрба голодних вовків: то свистів, то шипів гадиною, то вив звірюкою, то, зібравши всі сили, гув так, неначе силкувався перекинуть дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сиділа між іншими, наче квітка в квітнику. Він втупив свої очі в її променясті очі. Йому так хотілось знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очі од його, і проміння її пишних очей минало його.

Радюк вийшов з гостинної в залу. Він згорнув руки й почав ходити по залі, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга, їй осточортіло слухати старечу розмову й старечу лайку. Радюк пішов до неї назустріч і почав з нею ходити по залі.

— Чи чули ви, як тільки що говорили там, як карали нас, як топтали нас в грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очі додолу. Він ждав од неї хоч доброго слова, хоч одного ласкавого слова для себе. А вона мовчала й слова не промовила.

— Чи чули, як нас судили, обговорювали, як знущались над нами без усякої провини? За нами нема зерна неправди, а нас мають за бог зна кого, за якихсь ворогів всього святого. Чи вже ж ви, Ольго Василівно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянуть на її очі, прочитати в їх хоч тінь прихильності до своїх думок і не міг, бо не бачив тих очей.

— Чи вже ж ви, Ольго Василівно, встоюватимете за такі думки, за такі гадки, за які отам тільки що говорилось?

Ольга все мовчала й не піднімала навіть очей. Вона неначе чогось шукала на підлозі, так пильно втупила очі в її.

— Так ви встоюєте не за мене? Чи так? Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала й мовчки вийшла до другої кімнати.

«Коли б вона слово промовила, хоч яке-небудь слово!.. Так вона за їх, не за мене!» — подумав Радюк і пересвідчився, що втратив Ольгу навіки.

«Прощай же, моя любов! Прощай, моє щастя! Прощайте й ви, карі очі! Нащо ж ти, доле, дала нам спізнатись, коли не судила нам побратись!» — думав Радюк і почув серцем, що втратив велике щастя в житті; навіки марно згинула чиста, як світ зорі, його любов.

Радюк не сів, а впав на стілець. Його лице зблідло одразу, очі ніби туманом повились. Ольга вернулась з кімнати, тихо перейшла залу, навіть не глянувши на його, і сховалась за тими дверима, де було світло й видно, як удень. Радюкові здалось, що він бачить Ольгу, котра вернулась ніби з того світу. Вона була бліда. Ольга вийшла за двері й зачинила, і йому здалось, що для його зайшло навіки сонце та вже й не зійде вдруге.

«Прощай, моя любов! Моя чиста, свята, занехаяна любов! Прощайте й ви, чорні брови й очі зоряні! Прощай, моє дороге щастя!»

Радюк вхопив шапку й похапцем побіг з зали. Його перепинила хазяйка.

— Куди це ви так зарані? Йй-богу, не пущу! І не думайте собі нічого! — говорила Степанида Сидорівна.

— Вибачайте мені, будьте ласкаві! Я трохи ніби слабій; мені недобре, — сказав він, і Степанида Сидорівна пойняла віри, бо його лице було бліде, наче мертво. Радюк бігцем побіг з Дашковичевого дому, навіть не оглянувшись.

Надворі схопивсь страшний вітер, налітав з-за Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Дереву коливались, гнулись, аж луццали та скрипіли. Радюк вискочив з гостинної й бігцем попростував до свого житла якомсь несвідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревла та свистіла, трохи не звалювала його з ніг, і все гнався вулицями, доки не вскочив в свою кімнату. Несподіване лихо неначе гналось за ним навздогінці, і він ніби втікав од його.

Він ускочив у свій покоїк, засвітив лампу, впав на ліжку, заплющив очі й одразу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилась в його голові. І тіло наче обважніло й здерев'яніло, і думки наче скам'яніли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило безперестанку й не давало ніякого просвітку думкам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лампа ледве блимала на столі. Запаморочена голова каменем вдавила м'яку подушку, неначе пірнула в її. Вітер свистів та гув, стукотів, рвав віконниці ніби руками. Молодий хлопець од скорботи не чув того лютування бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він

задрімав якоюсь важкою дрімотою, йому здавалось, що він кудись йде в тумані, хоче вийти з його, силкується вийти, шукає стежки й сам не відає, куди йде і кудою йому вийти, никає, блукає навмання.

А туман клубками застеляє стежки, то розходитьсь поперед його, то знов густішає й знов спадає поперед його сивими завісами, стає стінами й застуге йому тихий світ з неба. От туман ніби звився й піднявся угору, і перед ним замиготіли ніби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе світло в канделябрах, замигали чийсь обличчя. І одразу блиснули чийсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чийсь лице, свіже, неначе весняна перша троянда в зеленому листі.

Радюк зрадив. Він неначе почував солодкий дух майської троянди. Але туман знов насунувсь. І зникло те пишне радісне обличчя з осміхом на устах. І важка дрімота знов пойняла голову й думки... І знову в одну мить ніби піднялась завіса з туману. Блиснуло сине тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь велетні-дерева саме в цвіту, білі квітки магнолії. Якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі, жовті, запурхали й закричали по тих деревах. На деревах теліпались здорові квітки ліан.

Од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихать. Він хотів втекти будлі-куди, будлі-де сховаться. А квітки наростали та ряснішали. Червона птиця несамовито крикнула, неначе навіжена.

Буря ірвонула віконницю, одчинила її, з усеї сили хрюпнула нею об стіну й страшно гуркнула.

Радюк опам'ятавсь і раптом скочив з ліжка. Важкий неприємний дух якоїсь гнилятини вчувався йому. неначе в кімнаті, неначе занесений на нервах звідкільсь, од когось, од чогось. Він зирнув по хатині й прочувавсь.

Буря вила, неначе скажена. Віконниця билась об стіну, неначе підстрелена звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне почувалось в серці. І він пригадав усе, пригадав вечір у Дашковича й Ольгу.

«Не варто залицятись до неї. Не піду я до Дашковичів ніколи. Розійшлися ми з нею, як туман по степу, як доріжки в лісі розходяться все далі й далі і ніколи не зійдуться до купи. Так і наші доріжки вже розійшлись і ніколи не зійдуться на великому битому шляху життя. Не бути нам в парі. Моє серце покохало не богиню краси й розуму, а якусь чудову статую. Вона тропічна болотяна пишна квітка, що тхне гнилятиною й багном».

І Радюк примітив, що пишна Ольжина краса неначе вже зблякла для його, вже не надила його серця чарами. Навіть сама згадка про Ольгу стала для його скривдженої душі вже неприємна. Світ її краси неначе почав згасать.

Важка й тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста!

А в Дашковичевому домі вечір тягся своїм звичаєм, як і почавсь. Молоді гуляли, грали на фортеп'яні, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все судили й навіть лаяли молоде покоління. Вже пізно розійшлись і роз'їхались гості, і в покоях zostались тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов додому зарані й навіть не попрощався з нею, Ольга сиділа смутна й нічого не говорила. Катерина нічого не знала за розмову

Радюка, і її брала зависність до Ольги.

— Ну, Радюк! Ну, молоде покоління! — почав розмову Воздвиженський. — І нащо ви приймаєте його в свій дім? Чи то ж можна пускати його в покої! Та я б його витурлив з дому за самий двір! Ти, Катерино, береш од його й читаєш якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким сміттям, котрого потім і ладаном не викуриш.

— Бог з ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й не читатиму. Нехай вже Ольга читає, — сказала Катерина з злістю, скосивши набік свій рот.

— Чого це ви, Степане Йвановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала оступатись Степанида Сидорівна. — Що ви в йому таке страшне запримітили? Ви хочете, щоб усі люде були на вас схожі, чи що?

— А ви, може, хочете видать за його свою дочку? Та борони вас боже! Чи вже ви хочете знатись з такою людиною, котру не сьогодні, так завтра заб'ють в кайдани та й укинуть у тюрму!

— Ох, мені лихо! — аж крикнула Степанида, — та я такого зятя не хочу мати!

— Я б йому давно двері заперла, — сказала Марта Сидорівна.

— Чого ви так лякаєтесь! Він собі чоловік молодий, в йому ще грає молода дума, а постаріється, то й осяде трохи, як і я теперечки осів, — промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть-то осів, наче стара хата, та ще й дуже зарані! — сказала Степанида Сидорівна. — Коли б ти не так рано осів, то, може, був би й здоровший і не такий жовтий, як віск. Подивись лиш тільки на себе в дзеркало! На що ти став схожий! Мене навіть бере острах за твоє животіння на світі. — Степанида Сидорівна говорила й дивилась на чоловіка, піднімаючи лице вгору. Вона почала кахикать сухим кашлем і закутувалась в свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого це ти так кашляєш? Чи не застудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи-кахи! Ні, не застудилась. То я кашляю, бо щось у горлі, неначе кішка лапкою, дряпає.

— Кахи-кахи! — почала кахикать сухим кашлем і Марта Сидорівна.

— Чого це ти кашляєш? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, з острахом придивляючись до її лица.

— Не знаю, може, й сухоти! — одказала йому Марта Сидорівна й почала загортатись в шаль зовсім так, як Турманша.

— Де це ви понабирались такого кашлю? Може, хто одчинив вікно ввечері? — бідкався Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов аж закашлялась Степанида Сидорівна. Обидві дами були здоровісінькі й ситі, навіть гладкі. У Марти Сидорівни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті, аж кудлаті, її ситі руки неначе понабрякали од ситі. Марта й Степанида вже добре-таки гладшали обидві; товсті вола вже аж позвішувались вниз. Кахикаючи, вони аж двигтіли, а їх товсті щоки трусились, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони понабирались того кашлю, і скося поглядала на обох, осміхаючись сама до себе.

Родичі попрощались, і почали розходитись. Катерина ніби через силу подала

Ользі руку. Її рот скривився дуже косо, а очі дивились в той час у куток до фортеп'яна. Вона пішла через залу, і здавалось, що її довга сукня засичала по підлозі.

— Кахи-кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидорівна, цілуєчись з сестрою й небогою.

— Кахи-кахи! — закашляла так само й Степанида Сидорівна, прощаючись з ними.

І обидві сестри, щільно закутавшись у шалі, якраз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї п'ятниці, в Києві скрізь в вищих гостинних загомоніли за Радюка, бо в той час і не було за що в Києві балакати. Радюк дався усім на зуби. Розказувала про його Турманша всім своїм знайомим; обносив його кафедральний протоєрей своїм знайомим; судила його лиса голова, одна сива голова, друга сива голова перед усіма знайомими. Такі слухи про Радюка пішли ще й далі. До вищої власті долетів один анонімний лист, потім другий і третій, чим Київ дуже славний. В тих листах обписували Радюка як небезпечну людину, як «недоброзамірного», котрий має на думці розмізчить церкву й державу, котрий заметився страшною пошестю з Парижа й Німеччини, котрого не можна пускати ні в школу, ні в канцелярію, і що його було б варто вкинути в тюрму таки зараз. Його потріпували скрізь по багатих салонах. До Радюка почали чіпляться... Він просився на вищу службу, але його не прийняли. Радюк мусив покинути Київ на який час і знайшов собі службу в Петербурзі, маючи надію вернутись в Київ.

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, усякі випадки знесли з її серця любов до Радюка. Вона почала зовсім забувати про його, і на його місце в Дашковичевій гостинній з'являлись вже нові особи... До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були й не дуже багаті, і не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько об'явився Ользі й просив її руки. Але якось в один день Ольга з матір'ю, йдучи проз його магазин, побачили, як він сам продавав лійові свічки, стоячи за прилавком. Другий раз вони поїхали до бані, а ту баню взяв на аренду Кованько, і, під впливом нових реальних ідей, часом сам стояв в конторці й продавав білети. Раз якось Ольга з матір'ю підступили до конторки за білетами і вгляділи там Кованька. Ольга трохи не згоріла од сорому й трохи не зомліла. Вона зараз після того написала до Кованька й дала йому гарбуза. Довго не траплявся їй такий жених, котрий підходив би й під її ідеал і припадав хоч трохи до вподоби.

Але раз якось влітку Ольга з матір'ю гуляла понад Дніпром на шосі. Після дощу на шосі не було ані порошиночки! Дніпро стояв тихий і ясний, як дзеркало. На крутих горах зеленіло дерево, не ворущачи ані листочком! Поділ дрімив і наче плавав на воді, одкидаючи в Дніпрі вершечки церков і дзвіниць. На горах коло Владимирового пам'ятника, в царському садку, на шосі скрізь сновигала публіка. Київ гуляв, дихав свіжим повітрям. Ольга зайшла з матір'ю по шосі далеченько. Вони обидві стали на місточку, поспирались на залізні штахети й дивились, як чудовий міст висів над водою й одбивався в воді, як парохід тихо коливався серед Дніпра. Проз їх проходило багато людей, пролітало по мосту багацько екіпажів, і всі пани й паничі задивлялись на Ольгу.

В літній сірій сукні, повненьким своїм лицем, де блищали темні очі, не втративши ні крапельки свого світу й вогню, вона принадажувала очі всіх, граціозно спираючись на ґратки одним ліктем і ставши боком до Дніпра так, щоб її бачили всі прохожі.

По шосі катав екіпаж, скільки було сили й прудкості в коней! Коні бігли, неначе поносили, порозкидавши голови на обидва боки й позгинавши дугами шиї. В екіпажі сидів військовий з полковницькими еполетами. Його повне лице було гордовите, і червоні губи надуті. З пихою кидав він очима на гуляючих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вгледіла його й повернулася вся до його. Вона його впізнала. А полковник, тільки що порівнявся з ними, зирнув за неї оком і торкнув погонича. Той осадив назад баскі коні; коні неначе сіли й спинились. Полковник зійшов з екіпажа й почав гулять. Він почав придивляться до Ольги. «Вона й не вона! -думав він, та все крутився то сюди, то туди. — Вона чи не вона та чорнява красуня! Здається, вона!"-думав він, та усе гуляв, навіть став коло штахетів, сперся і все поглядав на Ольжин чудовий профіль, на червоні, як калина, губи.

Ольга глянула на огрядного полковника й зараз впізнала того знайомого офіцера, котрий колись у клубі романсував з нею й навіть ще тоді сподобався їй своєю сміливістю, компліментами, петербурзькою ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже ж ви мене не впізнаєте?-сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже ж це ви, Ольго Василівно!

— Як бачите, я! Мабуть, я стала стара, коли ви мене не впізнали.

— Ой, які ви стали, які ви стали!-сказав він.

— Така стала, що ви насилу мене впізнали, — сказала, сміючись, Ольга.

— То прошу ж у вас дозволу бувати в гостях у ваших рідних.

— Коли ви того бажаєте, то я прошу вас од щирого серця, — сказала Ольга й порекомендувала його матері.

Полковник вже й не покинув Ольги. Він попросив їх у той екіпаж, в котрому сам сидів, і завів їх до Дашковичевого дому.

Через місяць в тій самій церкві, де колись вінчалась Степанида й Марта, вінчалась Ольга з тим полковником. Всі люде говорили, що не бачили ще такої гарної молоді й такого одутловатого ситого бурбона. Вони вінчались на підмостках, обгороджених штахетами. Як вступив молодий, вже сивуватий, на ті підмостки, то вони аж задвигтіли й загули, так що всі осміхнулись.

Полковник завів Ольгу десь далеко, одначе швидко вернувся до тестя, бо, як потім виявилось, в його тільки й було добра, що еполети та полковницький мундир. Ту маєтність, про котру він колись торочив Ользі на балу, давно спродали за його давні офіцерські довги.

Радюк, послуживши кілька років в столиці, вернувся в Київ. Начальство в Києві стало інше. Про Павла Антоновича Радюка вже забули. Він взявся за науку й почав готуватись до університетської кафедри. Час узяв своє. Він забув Ольгу. Цвіла вже не одна весна після його виїзду в столицю, і потроху гоїлось його серце. Зацвіли знов нові квітки весною в Києві, і знов зацвіло його серце, бо воно вже загоїлось і знов жадібно

забажало кохання, бо воно було ще таке молоде, так хотіло любити!

Раз якось Радюк згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже заманулось побачити її. Він поїхав в Журбані до батька. Не сміючи їхати до Масюків, він заїхав до Лекерії Петрівни. Як же він здивувався, заставши там в гостях Галя! Вони подивились одно на одного й не знали, що й казати. Галя стояла серед світлиці, гарна, як і була передніше. Вона неначе трохи підросла, поповнішала, стала показніша й покращала: її лице стало повніше, очі горіли ще більшим блиском, але стали ніби смутні, задумані.

— Чи впізнаєте мене? — спитала вона Радюка, котрий все придивлявся до неї.

— Як же вас не впізнати! — сказав він і спустив очі додолу, неначе почував свою провину.

— Ви трошки змарніли, — сказала Висока до його.

— Бо я був дуже безщасний, Лекеріє Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодшим.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Недурно ви помарніли, — сказала Висока.

Галя трохи не заплакала й вийшла в квітник. Там вона вирвала й заклала за косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо заворушилась в його серці.

— Чи ви мені простите, що я був... був дуже безщасний? — спитав він у Галі.

Вона пальцем показала йому на два свіжі гвоздички в косі, свіжі, як її любов. «Чи пам'ятаєте ви два гвоздички?» — спитала вона в його.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — промовив Радюк, взявши її за руку, і од того часу він почав часто одвідувати Масюків.

Незабаром, через місяць, вони повінчались в журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю. Після весілля Радюк з Галею мав їхати до Києва. З ними забажало поїхати Ма-сюки й панія Висока на прощу.